

GAMMELGÅRDEN VID GRIPSHOLM

1723 års karta visar dels en större herremansbyggnad söder om vägen och en mindre norr om den.

PÅ 1380-TALET FÖRVÄRVADE Sveriges då mäktigaste och förmögaste man, Riksdrotsen Bo Jonsson (Grip) bland annat gårdarna Näsby och Finstad. Tillsammans med ytterligare ett par byar gjorde han detta jordagods till sin sätesgård. På en holme i Mälaren utanför Näsby fanns eventuellt redan en äldre herremansbostad från en släkt som hette Green – eller resterna av den.

Bo Jonsson byggde där en borgkastal som han gav namnet Gripsholm (Gripen fanns i Bo Jonssons ättevapen). Att döma av de grundmurar som formar delar av dagens Kronkök på Gripsholm och som anses vara resterna av Bo Jonssons borg, så kan man ana att det var en närmast kvadratisk kastal. Antagligen inte helt olik exempelvis Strängnäs biskopens försvarsborg Tynnelsö, där varje våningsplan i princip är en enda sal enligt tidens sätt att bygga mindre försvarsborgar.

Bo Jonssons hela markinnehav var av ofattbar omfattning. Det sägs att han ägde en tredjedel av Sverige inklusive hela Finland!

Efter Bo Jonssons död i början av 1400-talet såldes Castrum Gripsholm av arvingarna till den danska drottningen Margareta. Det förblev sedan kronogods till 1472 då Sten Sture den äldre – som efter sin morbror Karl Knutsson Bondes död kom att fungera som Sveriges Riksföreståndare – bytte till sig »Näsby bolstad som Gripsholm ligger uppå«. Han ägde det näraliggande Räfsnäs som sin sätesgård.

Sture uppförde en ny stenbyggnad för sig, som senare kom att kallas »Gammalgården«. 1491 donerade han dock denna Gammalgård plus en del mark till Kartusianerorden för att dessa munkar skulle kunna bedriva sin verksamhet i Sverige. Denna orden var då inte överhuvudtaget etablerad i Sverige. Den mark som medföljde var troligen dels den mark som Gammalgården stod på och dels den halvö på vilken klostret senare kom att anläggas. Klostret kunde invigas 1493 som nordens första och

1688 års karta visar till vänster i nedre hörnet »Närsby tompställe«. Där redovisas inga befintliga byggnader. Däremot visas såväl den fyrlängade ladugårdsbyggnaden som den senare mangårdsbyggnadens västra flygel, vad som kan vara hela eller del av Gammalgården och det som måste vara den stora gästgivarbyggnaden söder om vägen som uppfördes 1592.
(Karta i Riksarkivet/Slottsarkivet)

enda Kartusianerkloster och munkarna torde då ha flyttat över från Gammelgården. Klostret blev också det sista som inrättades före Gustav Vasas reduktion och det första som stängdes 1526.

Klostret byggdes på den halvö som idag motsvarar Mariefreds kyrkokulle med omedelbar omgivning. Den skildes från udden på vilken Gripsholmsborgen stod, av en bred vik som nådde förbi Kärnbo sockenkyrka.

Att Sture skänkte Gammelgården torde hängt samman med att han fann att sätesgården Räfsnäs var tillräcklig för hans behov och för godsförvaltaren fanns sannolikt redan en bostad i gårdsområdet.

1498 donerade Sture resten av godset till kartusianernas orden. Den typen av donation var enligt tidens uppfattning ett sätt att slingra sig förbi skärselden och att få en fristad på ålderdomen och i Sten Stures fall – också en slutlig viloplats.

Varken Bo Jonsson, Sten Sture eller klosterbröderna var jord- och skogsbrukare utan hade anställda förvaltare eller arrendatorer som skötte driften av jordagodset mot att istället leverera in en avkastning eller ett arrende. Dels säkert in natura men också i penningar.

NÄHSBY TOMPTESTÄLLE

Enligt 1688 års karta låg »Nähsby Tompteställe» ungefär där idag Äppelkällaren vid Gripsholmsskolan står. Kanske var till och med äppelkällaren grunden till den gamla mangårdsbyggnaden. Men på kartan redovisas inga byggnader på den platsen vilket tyder på att man redan då flyttat över till det som än idag är gårdens centrum, nedanför sockenkyrkan. *Se sid.7.*

Efter Gustav Vasas trontillträde 1523 tog det inte mer än ett par år innan han gjorde anspråk på Gripsholm i egenskap av Sten Stures arvinge och 1526 blev Pax Mariae det första kloster som indrogs av kungen för att han 1537 skulle kunna påbörja sitt eget stora borgbygge på slottsholmen.

Men var bodde Gustav Vasa och hans familj när de vistades på Gripsholm innan den nya borgen var färdigbyggd? Den gamla borgen var obeboelig efter en förödande brand 1434. Och den nya torde inte ha varit beboelig förrän efter mitten av 1500-talet.

Kungen vistades ofta här under 20- och 30-talen vilket man vet tack vare de många brev som daterats på Gripsholm. Familjen bodde givetvis i det herremanshus som Sten Sture byggt och som kallades »Gammalgården«.

GAMMELGÅRDEN

Om denna Gammalgårds belägenhet, vet man däremot väldigt lite. Per-Olof Westlund för ett längre resonemang kring frågan i sin bok om Vasatidens Gripsholm. Han refererar till en uppgift i slottsräkenskaperna där Gammalgården sägs ligga »i Mariefred« och därför utesluter han en placering vid Näsby eftersom denna inte ligger »i Mariefred«.

Istället vill Westlund då förlägga Gammalgården inom kloster-

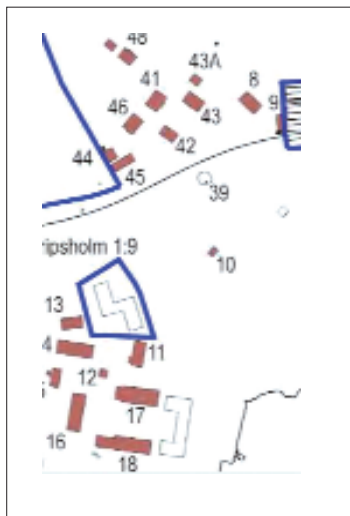
På kartan från Lars Norberg, Sörmlands Arkeologi AB syns det stora vattenområde som skilde klostret från slottet och som man måste ta sig runt i händelse av ofärd.

området i närheten av nuvarande församlingskyrkan. En uppfattning som levt kvar länge men som inte bär sannolikhetens prägel. Istället bör man absolut söka dess placering närmare slottet och Gripsholms gårdscentrum såsom det då redan måste ha börjat se ut.

Detta nya gårdscentrum lär ha etablerats när Bo Jonssons inköpta gårdar skulle transformeras till en sammanhållen sätesgård och det naturliga läget är mellan hans borg och sockenkyrkan, traktens samlade maktcentrum. Detta nya gårdscentrum som det visas på 1688 års karta, med boningshus, fåhus, beteshagar och trädgårdsodlingar, lär ha kommit att växa fram redan under såväl Bo Jonssons som Sten Stures och under kartusianernas tid. På den tiden existerade Mariefred inte ens. Men utan att ha

sett de återopade uppgifterna så kan jag bara gissa att det i själva verket inte står något om »Mariefred« som område utan snarare just »Pacis Marie«, det vill säga att Gammelgården låg inom det område som disponerades av munkklostret. Sten Stures donation anger inte att »Gammelgården« och den först donerade marken alls behöver ligga tillsammans.

Att Westlund låser sig vid uppgiften att Gammelgården skulle legat »i Mariefred« tror jag alltså snarare beror på ett missförstånd. Sten Sture skulle knappast ha valt att bygga sitt hus på ett sådant avstånd från gårdscentrum. Man måste betänka att det på den tiden låg ett stort vattenområde mellan Gripsholm och det som sedan blev Mariefreds stadsområde. Också Lars Ljungström med stor kännedom om Gripsholms historia menar att denna uppfattning bekräftar den allmänna bilden av P-O Westlunds slutsatser om Vasatidens Gripsholm som i mer än ett avseende tentativa.

På kartan syns läget för potatiskällaren (39), Äppelkällaren (11), Gamla Vårdshuset (8), Kungsgårdens mangårdsbyggnad (41).

Det är att märka att väg 223 ej är utmärkt.

Den svarta linjen är järnvägs-spåret.

KARTUSIANERNA

Kartusianerna kunde efter Sten Stures första donation direkt flytta in i det hus han byggt och som kallas för Gammelgården för att där påbörja sitt klosterprojekt. De byggde sitt egentliga kloster på den obebyggda udden på andra sidan viken, väl avskild från godsets världsliga verksamhet. Inte förrän efter 1498 hade de ju någonting med godset att göra.

Kartusianer anses som den strängaste av alla klosterordnar. Av ritningar över ett möjligt klosterområde framgår just denna klosterordens introverta liv, där varje munk bor i sitt eget hus och lever i en oerhört hård askes. De har var sin egen avskilda träd-

gård. Oavbruten tystnad och en djup stillhet var ålagda bröderna. De åt tillsammans endast vid högtidsdagar.

Inte ens klostrets prior lär ha haft någon mer omfattande bostad. Man har med andra ord svårt att se att där på klosterområdet skulle kunna ha funnits en större ståndsmässig bostad för en senare godsherre. Bröderna koncentrerade sig på sina bostäder och att bygga sin kyrka tillräckligt klar för att Sten Sture skulle kunna begravas där 1504.

Denna tveksamhet inför Westlunds teori om Gammelgårdens placering delades av Sörmlandsarkeologen Lars Norberg. Med tanke på Gustav Vasas påpekande i ett brev till sin fogde Måns Smed 1542 att hans familj i händelse av oro snabbt skulle föras i säkerhet in på borgen, tog Norberg fram ovanstående kartbild som visar vilket stort vattenområde som familjen i så fall först hade tvingats att ta sig runt och därtill riskerat att stöta på eventuella anfallande styrkor. (Se bild sidan 9).

Hela dagens Lottenlund och Munkhagsgårde var en enda stor vik från Gripsholmsfjärden. Att snabbt ro över familjen till borgen från klosterudden är lika orealistisk. Fienden kunde ju mycket väl komma från vattnet. Det kunde storma. Nej, inte sannolikt. Troligare är alltså istället att Sten Sture låter bygga sitt hus på den höjd där idag den så kallade gamla potatiskällaren fortfarande lig-

Ingången till den gamla potatiskällaren. Ingen närmare åldersanalys verkar ha gjorts av denna källare som idag står tom och övergiven på Midsommarängen. (Foto: SFV).

ger. På 1723 års karta finns en gulmålad herremansbostad inritad på den platsen. Bostadshus av lägre rang rödmålades på kartor om de alls avbildades, medan herremanshus vanligtvis är gulmålade.

Ekonomibyggnader återges sällan eller aldrig. Bostadsstatusen framgick av antal fönster och skorstenar. Det var dock aldrig fråga om naturtrogen avbildning utan ren schablon.

På samma karta finns också en mindre gulmålad byggnad på andra sidan vägen vilket bekräftar att godsförvaltarens bostad flyttats från Näsby till nuvarande läge för kungsgården. Runt den större byggnaden anges ett inhägnat större tomtområde som sträcker sig fram till och med dagens Gamla Vårdshuset«.

GAMLA VÄRDSHUSET

Ytterligare en spännande aspekt. Anna-Greta Gustafson och Gustav Lundberg berör i sin bok »Gripsholms Vårdshus berättar« (Axplock 1989) uppgiften att 1576, fick en person vid namn Christoffer Snider tillstånd att slå sig ner i Gammelgården» för en herberger« med uppgift att ge resande mat, husrum och hästfoder. Vid den tidpunkten var Gustav Vasa död och Gripsholm hade tillskiftats sonen Hertig Karl.

Dennes behov av Gammelgården fanns inte längre då slottet ansetts beboeligt runt 1550. »År 1592 finner man av räkenskaperna att »i Gammelgården uppfördes en stor gästgivarebyggnad«.

Denna stora byggnad innehöll enligt beskrivningen 6 stugor och 3 förstugor och till dess uppförande användes ett avsevärt antal stockar, syllar, bottenbräder, tegel m.m.«. (Räkenskaper för 1570, -80 och -90-talen). På 1688 års karta torde detta vara den stora byggnad som anges bredvid den gamla byggnaden ovanpå potatiskällaren.

Vidare ställer Gustafson-Lundberg frågan om det finns ett samband mellan klostret, den stora gästgivarebyggnaden och de äldsta delarna i nuvarande byggnader i kvarteret Källaren.

Det samband man istället ska söka är det mellan den byggnad som stod på gamla potatiskällaren och den byggnad som i dagligt

tal kallas »Gamla värdshuset« vid nedfarten mot slottet. Och som på tidiga kartor omges av en inhägnad gemensam gård.

»Gamla värdshuset« vid slottets grind. Kan det vara identiskt med den stora gästgiveribyggnaden från 1592, som någon gång sedan Jocim Smock 1629 flyttat rörelsen in till Mariefreds stad monterades ner för att återuppbyggas på nuvarande plats som personalbyggnad för slottets verksamhet och därför blivit kallad »gamla värdshuset«? En framtida analys kanske måhända kan fastställa ett samband mellan denna byggnad och de specifikationer som finns i räkenskaperna kring mått och materialåtgång för att resa gästgiveribyggnaden. (Foto: SFV).

Logiken i det sambandet är oerhört mycket större än tanken att Gammelgården skulle ha varit kopplad till den gästgivarbyggnad som inte fanns förrän Smock fick tomten inne i den blivande staden 1629. En byggnad som inte var särskilt stor och som idag blott är en mindre del av Gripsholms Värdshus. Det läget ute på en halvö en bra bit från landsvägen skulle ha tett sig betydligt ointressantare som »affärsläge« än »händelsernas centrum« – kors-

ningen mellan landsvägen och nerfarten till kungens slott och uppfarten till sockenkyrkan, alldeles vid den stora kungsgårdens gårdscentrum. Det skulle också ge en trovärdig förklaring – som hittills saknats – till »Gamla Vårdshusets« namn istället för det annars mer logiska, nämligen »Grindstugan«.

JOCIM SMOCK

När Jocim Smock etablerar sig som krögare i Mariefred så gör han det alltså sannolikt i Gammelgården på nuvarande Midsommarängen. Kanske övertar han rörelsen efter Christoffer Snider. Sedan Mariefreds stad bildats och fyllts med invånare, Munkhagsgårdet torrlagts och Lilla Munkhagen (nuvarande järnvägsområdet och Lottenlund) även sakteliga förvandlats till ett alltmer upptorkande kärr som överbyggs med en gångbro mellan staden och slottet, kan man anta att »affärsläget« för ett vårdshus också förändrats till stadens fördel.

1629 skänker därför Gustaf II Adolf tomten nr 7 i staden till Smock och hans efterlevande för att där bedriva vårdshusrörelse. Då sker en överflyttning från Gammelgården till stadens centrum. Troligtvis bygger där Smock såväl källare som överbyggnad, motsvarande nuvarande vårdshusbyggnads vinkel mot vattnet på hög källargrund vilken då var en separat byggnad på egen tomt.

Brunn i källaren var ett måste för varje krog med egen ölbrygging. Och en välbevarad brunn finns fortfarande i källaren. Så småningom slogs tomten ihop med grannfastigheten nr 8 där den vinklade fabriksbyggnaden står och till slut byggs allt ihop – först till fabrik och sedan till Stadshotell.

Redan tidigare har antagligen den stora gästgivarbyggnaden vid slottet monterats ner. Eftersom virket var eftertraktat lär det ha lagts upp för framtida bruk och när slottets allt större behov av rum för uppvaktande hov och personal under Gustav III:s tid, används virket från den gamla för ändamålet byggda gästgivarbyggnaden och återuppförs på den nuvarande platsen. Därvid får namnet »Gamla Vårdshuset« också sin förklaring. På 1801 års karta återfinns byggnaden på dagens plats.

Mats Werner, Augusti 2020.

1688 års karta.

LITTERATURLISTA

Gripsholm 1537-1937, Sixten Strömbom (red.), Gripsholmsföreningen 1937.

Bygden kring Gripsholm och Pax Mariae, O M Strandberg, Mariefred 1940.

Gripsholm under Vasatiden, Per-Olof Westlund, Sörmländska Handlingar N:r 14, 1949.

Mariefreds Stad, Ivar Schnell, Södermanlands Hembygdsförbunds sockenbeskrivningar nr 24, 1970.

Kärnbo och Mariefred, Carl-Johan Clemedson, Sörmländska Handlingar N:r 30, 1973.

Gripsholms Vårdshus Berättar, Anna-Greta Gustafson och Gustav Lundberg, Axplock 1989.

Kartusianerklostret Mariefred vid Gripsholm, Carl-Johan Clemedson, Sörmländska Handlingar N:r 48 1989.

Vårdprogram Gripsholms Slott Del II och III SFV 2012.

Gripsholms Kungsladugård, Familjen von Bergen m.fl. (Särtryck ur Callandern?) 2014.

Gripsholms Kungsladugård, Kunskapsunderlag, Staffan Hansing, K-Märkt 2015.